

Lengyel Imre Zsolt

„az értelem diadala”

Racionalizmus és irracionálizmus az *Egy polgár vallomásaiban*

Az *Egy polgár vallomásai* címét a recepció tanúsága szerint számos olvasója az alábbi módon oldotta fel: Márai Sándor vallomása, amelyben összefoglalja nézeteit a polgárságról. Ez az alapállás lehetővé tette, hogy az értelmezők a szerző más szövegeire, illetve ezek alapján rekonstruált gondolkodástörténet és attitűdkészlet ismeretére építkezzenek a mű interpretációja során, hogy az abból ilyen módon rekonstruált állításokat azután visszaépíthessék ugyanebbe az átfogó ismeretanyagba. Az ilyen típusú vizsgálatok vitathatatlanul nagy szolgálatot tettek, amennyiben az idők során megalapoztak egy markánsan kirajzolódó szerzői portrét. Tanulmányomban azonban azt a kérdést szeretném felvetni, vajon az elevemegértettségnek ez a struktúrája – amely óhatatlanul kijelöli az olvasói tekintet mozgásirányait, felkínálja az üres helyek kitöltésének módját, és kirajzolja a plauzibilitás határait – nem teszi-e túl korán megszüntetve annak idegenségét bizonyos értelemben hozzáférhetetlenné a szöveget *mint szöveget*, tehát nem válik-e végső soron éppen a megértésnek az akadályává.

A témakör, amely véleményem szerint leginkább kikényszerítheti a szembenézést e kérdéssel, a racionalizmusé. Igen hosszú listája lenne összeállítható azon értelmezőknek, akik az *Egy polgár vallomásairól* (is) szólva ebben a beállítódásban vélték megtalálni a Márai-életmű meghatározó alapjellemzőjét: Kulcsár Szabó Ernő a fausti alapkonceptió karteziánus megerősítéséről írt, amely az ember racionális önmegalkotása és az egészség jegyében még a Hölderlin-féle irracionálistól is idegenkedik;¹ Szegedy-Maszák Mihály az értelem megszállottjának látta a szerzőt, aki a misztikától érintetlen városi kultúrát vallja sajátjának;² Lőrinczy Huba szerint Márai Sándor karteziánus elmének, a nagy európai hagyománnyal bíró racionalizmus örökösének és folytatójának tudta magát;³ Rónay László úgy vélte, Márai olyan szellemi magatartást igyekezett egyre szenvedélyesebben kialakítani, amely alkalmas egy „észszerű” civilizáció keretei között megteremthető humanista művészi magatartás kikovácsolására, és akiben irodalmi művek alkotásakor egy egészséges, mindig hasznos tevékenységre orientált polgári hagyomány támadt új életre;⁴ Gángó Gábor ítélete szerint Márai a racionalitás éthoszát akarja menteni

1 KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Az egyéniség foglalatja: Márai Sándor személyiségfelfogásának szerkezetéhez*, Irodalmi Szemle, 1991/4., 362–364.

2 SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai, 1991, 84.

3 LŐRINCZY HUBA, *A démonok elszabadulása*, ItK, 2006/6., 614.

4 RÓNAY LÁSZLÓ, *Márai Sándor*, Bp., Éghajlat, 2017, 157.

műveiben, és éppen a pánracionalizmus szorítja korlátok közé szemléletmódját⁵ – és a sor még folytatható lenne. Ezeknek az általános kijelentéseknek az igazságértékét most nem vizsgálom, csupán a szerző- vagy életművelvű olvasatoknak arra a problematikusságát jellegettségére szeretném felhívni a figyelmet, hogy e megállapítások nyomán rendszerint már azt a kérdést is megválaszoltak vélik *a fortiori*, racionalistának tekinthető-e az *Egy polgár vallomásai* elbeszélő-főhőse is. Az igenlő válasz általános elfogadásától aligha független, hogy a mű legtöbbet idézett, sőt azt sok esetben szinekdochikusan reprezentáló részletévé az utolsó fejezet vált, amely valóban „az értelem diadalát” hirdető korról való tanúskodást jelöli meg életprogramként; pedig a két kötet teljes szövegében, úgy vélem, bőségesen lehetne találni a tagadó választ alátámasztó bizonyítékokat is.

Alternatív kiindulópontként most a Lolával való megismerkedés jeleneteit ajánlanám a második kötet második fejezetének 7. részében.⁶ Ha az elbeszélő mozzanatokról megpróbáljuk lefejteti az interpretációt, amellyel a narrátori szólam ellátja azokat, az alábbi cselekménysort rekonstruálhatjuk: a főhős tolmácsolja az általa távolról ismert Lolának barátja, a lány volt szeretőjének levelét, majd még dadog néhány meghatározatlan szót, és elhallgat; Lola sem mond semmit, a táncolókat nézik; este elmennek a színházba, mindketten rosszkedvűek, feszengenek; szomorúan mennek haza, amikor elválnak, Lola sír; zavarban vannak – ennek a látszólag kommunikációs nehézségekkel terhelt, kellemetlen hangulatú napnak a leírását a bekezdés végén viszont az alábbi mondat követi: „*Néhány hónap múlva elvettem feleségül.*” (375) Kapcsolatuk alakulásáról e néhány hónapban a mű nemigen tudósít – de a szövegből világosan kiderül, hogy az elhatározás magyarázatát nem is ebben az időszakban kell keresni: az kölcsönösen készen volt már ezen az első napon is. E meghatározó jelentőségű közös döntés tehát *nem* a kommunikatív megosztott értelem szférájában születik meg, és az elbeszélő világossá is teszi, hogy az ott megalapozott, tehát kölcsönös, érthető közlésekre épülő, egymás megismerésén alapuló kapcsolat csak másodrendű, inautentikus lehet – a narrátori interpretáció szerint nem arról van szó, hogy a kapcsolat *bár* megalapozatlan volt, szerencsésen alakult, hanem hogy *mivel* megalapozatlan volt, alakulhatott szerencsésen. A szó szoros értelmében mindazonáltal nem is döntésről van szó a szövegben: a résztvevők az elbeszélői szólam szerint *valójában* csak nyugtázzák, hogy valami tőlük függetlenül megtörtént, amin ők már nem változtathatnak; a szomorúság *valódi* oka, hogy nincs igazán kedvük e kapcsolathoz, amely azonban e kölcsönös kétely és a józan belátás ellenére kételymentesen és visszavonhatatlanul létrejött közöttük. Az ember tehát e leírás szerint saját akaratától független, meghatározhatatlan eredetű, csak intuitív érzékelhető erők kiszolgáltattottja, amely erők ellen – hasztalan – viaskodhat ugyan, valójában azonban akkor cselekszik helyesen, ha azoknak jobb meggyőződése ellenére is alárendeli magát. Mindez igen kevésbé hasonlít egy racionalista alapozású antropológiához, és a narrátori szólam sem az események racionalizálásában mutatja magát érdekeltnek; e mondatok megfogalmazása pedig világossá teszi, hogy itt nem csupán egy múltbeli álláspont közvetítéséről van szó: interpretációit és szentenciózus megjegyzéseit a narráció jelenében is érvényes tudásként fogalmazza meg az elbeszélő – abban a jelenben, ahol az értelem diadalának hirdetése a zárlat szerint már életprogrammá vált.

Ha ebből a nézőpontból tekintünk végig a két kötetben, nyilvánvalóvá válhat, hogy korántsem elszigetelt jelenségről van szó: a szöveg végig erre az antropológiára építkezik, és ezekkel az interpretációs eszközökkel él. Már a főhős első jelentősebb életfordulatának

5 GÁNGÓ Gábor, *Az értelem retorikája a Márai-Monarchiában*, It, 2005/1., 45., 47.

6 A műre az alábbi, az első kiadás teljes szövegét is közlő kiadás alapján hivatkozom: MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Bp., Helikon, 2013.

elbeszélése is ezt a mintázatot követi: „az iskolán belül” a *végzete* sodorja „egy másik párthoz”, amit ő maga konstatálhat csupán: „észre kell vennem, hogy [...] én már nem tartozom a nagy, közös, jámbor nyájhoz, valamilyen kisebbség tagjává szegődtem” (163–164) – már itt kiderül, hogy nem döntések alapozzák meg az életsorsot, hanem a sors manifestálja magát szándéktól független állapotváltozásokon keresztül. Hasonló logika figyelhető meg a szökes jelenetében is: az elbeszélő időhöz kötődő voltaképpeni vágy a szöveg szerint a maradás, ami azonban nem megvalósítható, hiszen e szándékon túlmutató erők bírják távozásra a főhőst – akire csupán annak belátása marad, hogy életét többé nincs módja kiemelni abból a mederből, amelybe ezek az erők tudatos szándékaitól függetlenül terelték.⁷ És így tovább, egészen a Magyarországra való visszatérésig a mű végén, amely ismét csak „titokzatos”, magát nem indokló imperatívusként (498) jelentkezik, amellyel kapcsolatban a szabad akarat az időhúzásra korlátozódik, de amelynek ezúttal is lehetetlen ellenállni; és még tovább is, hiszen a végül megtalált írói hivatás leírása a második kötet végén ugyanezt a sémát követi: az aktív cselekvő itt is a munka, amelyet az én nem választ és nem alakít, csupán elfogad, és amelynek megvalósítása során ezúttal is központi szerephez jutnak az „ösztön” és a „titkos hangok” (522). A tézis már e történetek alapján is egyértelműnek tűnhet, de az elbeszélő szólam időről időre nyíltan is megfogalmazza, hogy elhatározás, belátás, józan ész mit sem érnek, hiszen az élet ezektől függetlenül vagy kifejezetten ezek ellenére „igazodik el” (422) – és a tudatos döntésen alapuló cselekvés lehetetlenségét hangsúlyozzák a szöveg minduntalan ismétlődő szófordulatai is (a főhős „észrevesz” valamit az életével kapcsolatban; „egy napon” vagy „egy reggel” valamilyen új helyzetre ébred; „alvajáró”-ként cselekszik; erőket, vonzásokat, sodrásokat tapasztal, kényszerűt érez, hangot hall – és így tovább). Azok a szöveghelyek pedig, ahol az elbeszélő tudatosnak látszó cselekvésekkel találkozva elképedését fejezi ki, a visszajáról is kirajzolják meggyőződését, hogy ő maga nem ura saját cselekedeteinek – ilyen kontrasztfigura például Hanns Erich, aki *határoz* politikai elköteleződéseivel kapcsolatban⁸ vagy az írók, akik *kitalálják*, miről akarnak írni.⁹

Innen nézve világossá válhat, hogy már az első kötet nyitófejezetei is ezt a témát exponálva mutatják be a családot és életkörülményeit: e tablót csupa olyan figura népesíti be, akiket maguktól idegen erők rángatnak, és akik nem lehetnek képesek életük racionális berendezésére. Ezt a benyomást közvetíti az ellentmondás a senki által nem használt főbejárat és a csengő nélküli mellékajtó között (11); a tágas, de érinthetetlen, viszont folyamatosan takarított szalon és a sötét, levegőtlen gyermekszoba között (40); a folyamatos portörítés és a tisztálkodás elhanyagolása (42) vagy másfelől a porfogó díszek burjánzása

7 „Csak azt tudtam, hogy nem bírom tovább és el kell mennem innen; örökre és jóvátehetetlenül ki kell törnöm innen, ebből a családból, rokonaim közeléből; s rettenetes kétségbeesés fogott el e gondolatra. Azt hiszem, szerettem volna maradni, valamilyen csodában reménykedtem, de tudtam, hogy nincsen csoda, s most már egész életemre egyedül kell maradnom.” (217) „Ha egy emberrel történik valami – úgy értem, mikor az élete igazi irányt kap, s olyan ösvényre kanyarodik, ahonnan nem térhet többé vissza –, minden akadály elhárul útjából. Tudtam, hogy nem jutok sehová így, céltalan ez a vándorlás, előbb-utóbb megfognak, s aztán majd csak lesz valami; nem fűtött kaland, nem vágytam az idegenlégióba; egyszerűen elmentem hazulról, s útközben tudtam, hogy mindössze ennyi az értelme e kirándulásnak, s most már nem tehet senki semmit, a szakítás megtörtént, a valóságom magam sem tudok már változtatni.” (220)

8 „Hanns Erich szocialista volt, valahogy úgy, ahogy az ember egy napon elhatározza, hogy növényező lesz. Osztályhelyzeti adottság, belső meggyőződés nem készítették erre az állásfoglalásra. Mindig úgy képzeltem el, hogy az ember szocialista vagy forradalmár lesz, ha már nem tud másként: ha megtörténik vele ez az álláspont. Hanns Erich egyszerűen elhatározta.” (353)

9 „Soha nem értettem az írókat, akik ihletett pillanatokban „kitalálják” halhatatlan mondanivalójukat; a munka talál meg minket, nem mi a munkát, s a legtöbb, amit tehetünk, ha nem szökünk meg előle.” (522)

(46) között; a fürdőszoba megépítése és kihasználatlansága között (42); a hatalmas készletek felhalmozása és a mértékletes élet között (43); a higiénia vágya és a konyhában élőlvő cselédek között (57) – ahogy a használhatatlan, betegségekhez vezető, de kitartóan használt gőzfűtés (13), a jó levegőt szívni elutazó, majd idejét egy dohos szobában eltöltő néni (78), az autót vásárló, de azt a gyerekekkel tolató öregúr (79), vagy a süket zenetanár felvillanó képe is (201). E bőséghatásokkal bőséggel élve megfestett háttér előtt tűnnek fel azután a részletesebben kidolgozott figurák, mint a szülők, akik a szöveg szerint „soha nem tudják meg, hogy a lappangó gyűlölet, amely átfúti az együttélést, nemcsak a nemi érintkezés csődje, hanem, egyszerűbben, valamilyen osztálydüh” (83); Dezső, akit „megszáll” „a sugallat”, és „nem tehet másként, kénytelen abbahagyni a humanista tanulmányokat, mert ellenállhatatlan kényszer vonzza a mészárosi pályára” (98); a hietzingi család, akik „csak ötletszerűen” foglalkoznak pénzzel, és minden „véletlenül, a jó sors kegyéből hull” az ölükbe (121); és a többiek.

Az elbeszélői szöveg viszonyok közvetítése során időről időre jelzi külső nézőpontját (pl. „Ocsmány és érthetetlen helyzet volt ez, de senki nem törte a fejét rajta, a társadalom így rendezkedett be”, 57–58), e megjegyzéseket önmagukban szemlélve pedig talán jogosnak tűnne a racionalitás megnyilvánulásaiért értékelni – a mű egészének kontextusában olvasva azonban ezek is a fentebb ismertetett antropológiát látszanak táplálni, amelyben természetesen van helye a tudatos reflexiónak, ám az mindig saját gyengeségével és másodlagosságával kénytelen szembesülni. Ezt a kettősséget a narráció máshol az ellenkező irányból indulva hozza létre, amikor látszólag köznapi, könnyen megokolhatóknak tűnő eseményekről igyekszik bizonyítani, hogy azokban rejtelmes erők munkálnak: a leglátványosabb példája ennek a Stolpe család által rendezett botrány, amelynek leírása során az elbeszélő már-már megtalálni vél egy lélektanilag plauzibilis magyarázatot, hogy ezt azután határozottan elvesse, és helyette racionalizálhatatlan törzsi titkokat tételezzen inkább;¹⁰ de ezt a sémát követi a szállásadók „indián düh”-ének leírása (284), a „titokzatos távírószolgálat”-tal kapcsolatos sejtés,¹¹ vagy az az elképzelés, hogy a forradalmakban olyanok vesznek részt, akik nem hisznek e forradalmakban¹² – és így tovább. Mindezt egy

10 „Nyílt lázadásban csak később tört ki a Stolpe család, hetek múltán, mikor Lola tortát sütött. Akkor már hosszabb ideje sütőporon és margarínon éltünk. Lola éppen olyan kevéssé tudott tortát sütni, mint én, de megsajnálta – talált valahol egy hazai receptet, valutáért szerzett öt tojást, lisztet, cukrot és csokoládét, s nekiállt gyúrni és sütni Stolpe-ék konyhájában. Az asszony féltékeny gyanakvással szemlélte. S mikor meggyőződött róla, hogy Lola mind az öt tojást belesüti a tortába, érthetetlen lázadásban tört ki – hisztérikusan sikoltozott, végigrohant a lakáson, mozgósította Stolpe urat, a személyzetet és gyermekeit; zavaros beszédéből annyit lehetett érteni, hogy Lola meggyalázta a német szokásokat – Schande, Schande – kiáltotta. Értelem nélkül beszéltek, kiabáltak, sikoltottak, Stolpe úr követelte, hagyjuk el mielőbb házát. Csakugyan, a kínos jelenetet követő elsejére ki is költöztünk. A „botrányt” soha nem értettük meg egészen. Talán félreértették Lola szándékát, s úgy képzelték, kigúnyolja az ő inflációs nyomorúságukat, mikor öt tojást pazarol egy tortára – Stolpe-ék egész hónapban nem fogyasztottak öt tojást, s a háborúban rejtélyes recepteket tanultak, szárított répából sütöttek beafsteaket, s mindenképpen sokat szenvedtek! –, s ha így fogták fel a tragikus kísérletet, értem felháborodásukat. Lola egyszerűen a hazai receptek egyikét vette el, melyek így kezdődnek: »végül öt tojást...« – s nem gondolt semmi rosszra. Amellett Stolpe-ék, az inflációban is, hasonlíthatatlanabbul gazdagabbak maradtak, mint mi voltunk, a cipőszekrényünkkel, valaha is. Nem, valószínűbb, hogy valamilyen törzsi titkot sértettünk meg a hazai recepttel. Népek ilyen konyhatitokban különböztek legpenetránsabban. A négyéves kisfiú, a szőke Hellmuth is úgy érezte, hogy »meggyaláztuk« őket.” (382–383)

11 „Fél óra múlva a szoba megtelt magyarokkal. Soha nem értettem meg, hogyan történt ez – idegenben, veszélyben, az egyfajta emberek valamilyen titokzatos távírószolgálattal értesülnek egymás bajáról. Kínaiakról mesélik, hogy európai nagyvárosokban, rejtélyes módon, íziben összefutnak, ha valamelyiknek baja történik.” (413–414)

12 „Időnként kitört a »forradalom«, de a véresen komoly Spartacus-napok elmúltával az effajta felvonásközi botrányokat senki nem vette túlságosan komolyan, maguk a résztvevők sem.” (354)

intuícióelmélet látszik megalapozni, amely a valóság tanulmányozását alsóbbrendűnek tekinti a lényeg megvilágosodásszerű megragadásához képest: „Egy reggel, ébredés után, egyszerre felfedezzük és látjuk a másikat, mint soha azelőtt. S mondhat és csinálhat, amit akar, cselekedetei és szavai mögött mélyen és biztosan tündöklök az a valaki, akit így megismertél, mintegy felkiáltottál: »aha, hát ez vagy te!«” (397)

A szöveg tehát meglehetősen következetesnek tűnik abban a tekintetben, hogy a lélektani elbeszélés hagyományát határozottan elutasítva nem csupán nem kínál logikus magyarázatokat a megörökített eseményekre, de kifejezetten azok megmagyarázhatatlanságáról kívánja meggyőzni olvasóját; amint ezt az elbeszélő meg is fogalmazza: „Emberek titkát kell fellebbentenem itt, s a »valóság« megközelíthetetlen titkai előtt mindig újra és újra meghátrálok.” (361) Ebbe az elutasításba a mélylélektaniség is beleértendő – aligha véletlen, hogy az elbeszélő a szöveg egy utalása szerint kizárólag mint „a tudatalatti mélyvizének és ismeretlen életének” (392) felfedezőjét tiszteli Freudot, hangsúlyosan leválasztva ezt az elemet a pszichoanalízis tudományosnak szánt rendszeréről és racionalista éthoszáról, amelyet az „wo Es war, soll Ich werden” maximája foglalt össze. A terápia lehetőségét az elbeszélő annak kinyilatkoztatásával érvényteleníti, hogy nem hisz benne, hogy „a jellemet meg lehet másítani” (391) – ezt a megmásíthatatlanságot, mely ebben az összefüggésben leginkább a tudatos én erejét meghaladó hatalmaknak való kiszolgáltatottságként értelmezhető, a szöveg számos eseteírása demonstrálja. Ezúttal egyetlen látványos példát idéznék csupán: a főhős franciaországi tartózkodása sokadik évében pénzügyi nehézségei okát kutatja, amelyet meg is vél találni abban a tényben, hogy cselédet tartanak, amit viszont körülötte „csak a leggazdagabb franciák” tesznek (450); a történet azonban nem a cselédről való lemondással folytatódik, sőt hamarosan egy „tót szakácsné” érkezik (453) – a két részletet pedig egy rövid elmélkedés köti össze arról, hogy az idegen sosem lehet képes megtanulni a franciák titkát, hiszen az „a vér titka”, „a hagyományok titka” vagy talán „a civilizáció titka”; az elbeszélői szöveg azt az elképzelést látszik ilyen módon is afirmálni, amely szerint a belátás nem téríthet le a megszabott pályáról.

Az ösztön freudizmusról leválasztott koncepcióját tehát a szöveg misztikus irányba fejleszti tovább, beiktatva azt az egyéneken keresztül ható, de az egyén által befolyásolhatatlan erők terjedelmes és diffúz katalógusába, amelyben ott szerepel a már említett sugallatokon, vonzásokon és sodrásokon túl az etnikum, az osztálydüh (83), a pusztuló osztály gyökértelensége (222), ismert és ismeretlen rokonok jellemvonásai, a kisgyermek-kori viszonyok, továbbadott traumák, „élet előtti” események (222), valamiféle elmulasztott őstalálka (289), a daimon (523), az anyagi és szellemi végzet (314) és így tovább. Az *Egy polgár vallomásai* alapvető szerkezeti paradoxona, hogy olyan rejtélyek megfejtéséhez látszik adalékokat gyűjteni két terjedelmes kötetben keresztül, amelyeknek közben megfejtetlenségét állítja: a főhős talányos sérülésére több, hol az életén belüli, hol azon kívüli magyarázatot ajánl a szöveg, amelyek kölcsönösen ellentmondanak egymásnak; de ugyanígy nem tekinthető a zárlat teleológiáját elfogadva egy íróvá válás történetének sem a könyv, hiszen annak az elbeszélő szerint tulajdonképpen nincs története: „Eszméletem első tisztulásától írni készülök.” (232) Mindez tehát az egyéniség kiismerhetetlenségét és megváltoztathatatlanságát hangsúlyozza inkább, amivel a mű legfontosabb szereplői mind tisztában is vannak: a haldokló apa az elbeszélői kommentár szerint azért hallgat, mert tudja, hogy „nem lehet senkin segíteni, egyén és család magára marad végzetével”, ezért aztán „napirendre kell térni egymás titkai fölött” (529); Lola pedig adottságnak tekintve a főhős „kiszámíthatatlan magatartás”-át, amelynek része, hogy „egyik óráról a másikra”, „minden különösebb »ok nélkül«” el kell utaznia „néha csak napokra, de néha hónapokra is” – „láthatatlan betegápolásra” rendezkedik be (392–393).

És amilyen kevésbé állítható össze egy konzisztens lélektani profil, legalább annyira lehetetleníti el a szöveg a főhős materiális körülményeinek rekonstruálását: a második kötet folyamatosan „*avas, rossz ízű szegénység*”-ről (406) beszél, vagy arról, hogy a főhősnek „*egy villamosjegy árára való készpénz[e] sem*” (422) akad, ezzel párhuzamosan azonban sokszobás lakások bérléséről, cselédtartásról, kávéházakban és kocsmákban eltöltött napokról és éjszakákról, selyemfüggönyök és egyéb „fölösleges” tárgyak, kutyák és egy autó ötletszerű megvásárlásáról, és többhetes vagy hónapos, céltalan utazásokról tudósít Európában és a nagyvilágban. A szöveg minden jel szerint csak azért hozza szóba újra és újra a lét anyagi aspektusait, hogy ilyen módon is azok irreleváns voltát hangsúlyozza – összhangban az elbeszélő önjellemzésével: „*a pénztől nem tudtam félni, [...] egyszerűen nem bírtam akadálynak tekinteni, nem tartozott a feltételek közé, melyekhez életem cselekedeteit igazítottam. Tudtam, hogy a szabadság belső feltétel, a lélek képessége*” (422). Ennek az attitűdnek pedig ugyanúgy megvan az előképe az első kötetben, mint az élet uralhatatlanságának: a házban működő bankot, amelynek igazgatója nem ért a banküzlethez, a polgárok „*természeti jelenség*”-nek tekintik (23), amely „*önmagától*” terjeszkedik (26); a gyáros nagyapa túl anyagi foglalkozását szégyelli a családban, bár róla is kiderül, hogy „*soha nem tanulta meg a könyvelést*”, „*kabátzsebében könyvelt, papírdarabkákra írta plajbásszal a bevételt és a kiadást, s a papírdarabkákat időnként elvesztette*”, és „*mikor meghalt, [...] adósság és rendetlenség maradt utána*” (87–88); a szegények sorsát pedig mindenki „*isteni elrendelés*”-nek tekinti, úgy szemléli „*életüket és helyzetüket, mintha a négerekről vagy a kis kínaiakról lenne szó*”, a gyerekeket pedig fejük elfordítására nevelik (205–206) – vagyis a szöveg szerint ebben a közegben nem csupán nem rendelkezik senki eszközökkel a világ materiális összefüggéseinek értelmezéséhez-áttekintéséhez, de még az erre való törekvéstől is idegenkednek. Éppúgy tehát, mint az elbeszélő-főhős, aki amellet, hogy saját pozícióját megragadhatatlanná teszi ilyen szempontból, a struktúrát is misztifikálja, amelyben azt el lehetne helyezni – nyilvánvaló példái ennek azok a gondolatfutatok, ahol benyomásaira támaszkodva megállapítja, hogy *minden* franciának van „*úgy kétszáz ezer frank*” tőkéje (447), vagy hogy az angol szigeten már csak „*elit munkát*” végeznek (485); e megjegyzések a társadalmi különbségeket végső soron nemlétezőnek nyilvánítva lehetővé teszik az egész kérdéskör zárójelbe tételét.

E tényezők összjátékaként válik megérthetővé, miért utasítja el a főhős külföldön töltött éveit során folyamatosan, hogy valamilyen állást vállaljon, arra hivatkozva, hogy már van egy egész életét betöltő elfoglaltsága, amelynek tartalma az élet megfigyelése és rögzítése – egyfelől ennek a „*kevésbé jövedelmező*” (378–379) munkának a pénzt irrelevánsnak tekintő hozzáállás a feltétele; másfelől az teszi minden idejét igénybe vevő tevékenységgé, hogy a főhős is megérthetetlennek és átláthatatlannak érzi a világot, így pedig, rendezőelvek híján, elkerülhetetlenül véli annak *minden* momentumát egyenértékűnek. Ebből fakad, hogy újságíróként folyamatosan szolgálatban érzi magát: megállás nélkül utazik, szemlél és jegyez, hallgat az éjszakai kávéházban, megnézi az afgán királyt, a színész nő fürdőkádját és az olasz templomokat, elolvassa az ismeretlen nyelven írt újságokat is, és meghallgatja a parlamenti képviselőket, bár bevallja, hogy „*a francia pártpolitika dinamikáját*” sosem értette, mert nem érdekli (437). A munka kategóriája így teljes mértékben relativizálódik: ha innen nézzük, az élet minden egyes pillanata e szolgálat részének tűnik – ha onnan, ez az állítólagos állás megkülönböztethetetlennek látszik a szórakozástól; a szöveg mindenesetre hangsúlyosan érvényteleníti a szövegtermelés társadalmi beágyazottságára vonatkozó kérdéseket: kapcsolata a cserébe kapott pénzzel véletlenszerűnek és sokadlagos fontosságúnak mutatkozik, és sosem derül ki, tulajdonképpen miért is fizetnek a tapasztaltak rögzítéséért. A világ felszínének ezekből az esetleges töredékeiből mindenesetre rendszer nem, legfeljebb néhány benyomás alapján extrapolált általánosítások állnak elő, végső soron pedig a rejtelmesség és megfajthatatlanság a körbenforgást

végtelenül újraindító tapasztalata: „Minden érdekelt, s ugyanakkor minden olyan álomszerűen összemosódott.” (304)

E folyamat inherens lezárhatatlansága csak valamiféle keret kijelölésével látszik korlátozhatónak, ami elrendezhetővé és szintetizálhatóvá teszi az anyagot – ez történik meg a művet lezáró nagy fordulattal az újságírástól az irodalom felé. A cél azonban itt már nagyon hangsúlyosan nem a világ törvényeinek megértése: az írónak ugyanis a zárlat fejtegetései szerint, melyeket számos megjegyzés előlegez meg a szövegben, olyan zárt formát kell létrehoznia, „ahol a mű önmagában is megél már, a külső világ tápláléka nélkül”, vagyis munkájának lényege nem az „élet”-nek, hanem – ezzel élesen szembeállítva – a „mű mélyebb tárnái”-nak a megközelítése (520–521). Az érzékelő-rögzítő, azaz esztétikai élet programját az életnek az esztétikum érdekében való megtagadása váltja fel – a két korszak között azonban a folytonosságot sem nehéz felfedezni: a nem esztétizált, köznap-i élettől, amelyben a munka szokványos értelemben vett fogalmának helye lehetne, az újságírás és a szépirás korszakát egyaránt igen távolinak láttatja a zárlat szerint az író horizontján a honorárium, a siker, a hatás kérdései nem jelennek meg, és mindezt szükségszerűen nem is veheti figyelembe, hiszen ő művének tulajdonképpen csak médiuma, nem létrehozója: „az áradás egyetlen, közös delta felé hömpölyög, s én már éppen csak jelen vagyok, egész életemmel és sorsommal ott kell lennem, mert valami ki akarja fejezni rajtam keresztül magát. Ez a »valami« formátlan, néha úgy éreztem: szellemellenes. [...] Nem láttam tisztán, hová kalandozhatok el e feladatban; talán soha nem látja tisztán az író a mű őserdejében útját, jelzőtáblák nem kalauzolnak itt, ösztönöd és titkos hangok vezetnek a rengetegen át.” (522)

Így érkezünk el a könyv utolsó alfejezetének már idézett, híres mondatához: „S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírnom engedik, tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében, amely fékezni tudja a csorda halálvágyát.” (533) Ha e mondatot nem a szerzőnek tulajdonítjuk, hanem ugyanannak az elbeszélőnek, aki a fent elmondottak szerint az előző több száz oldalon a másodrendűnek látott értelem kiszolgáltatottságát bizonygatta az ösztönök és társaik hatalmának, és aki még néhány oldallal korábban is irracionális erők meghatározottjaként jellemezte írói munkáját, nem jelentéktelen disszonanciát érzékelhetünk itt. Ez a tapasztalat pedig felvet egy kérdést, amely értelemszerűen nem volt hozzáférhető mindazon értelmezések számára, amelyek ezt a szöveghelyet tekintették kiindulópontnak: nem érdemes-e esetleg ironikusan olvasni ezeket a mondatokat? Ez az olvasat patetikus helyett alighanem illuzórikusnak kellene lássa a beszélő törekvését, hogy a „csorda” viselkedésének alternatíváját mutassa fel: hiszen bármennyire felettük állónak hiszi is magát, a szövegben kifejtett nézetei eddigre meggyőzhették az olvasót, hogy a lényeget tekintve egy közülük.

Érdemes azonban a szöveg előző és egy korábbi bekezdését is szemügyre venni e nézőpontból, amelyekből többet is megtudhatunk arról, mi a gond az elbeszélő szerint a társadalommal: az ösztönök eluralkodásán túl a szakterületek szerinti elkülönülés, a demokratizmus, a technicizálódás és a mennyiségi elv különböző életterületeken történő előtérbe kerülése látszanak a fontosabb vádpontoknak¹³ – és ha nem Ortega, hanem a

13 „Az enciklopédisták történelmi hagyatékát, az író szavának társadalomalakító tekintélyét elköttyavetyélték az irodalmárok. Az irodalom elvesztette erkölcsi hitelét. Az emberi végzetten nem változtatott többé a legtökéletesebb vers, a forró leheletű drámai számonkérés, az epikai igazságosztás sem. Az író nem avatkozhatott többé a kor szándékába, meghallgatták, megtapsolták s elfeledték, mint a mutatóványos produkcióját. Európa »nagy szellemei« minden tekintélyükkel, összes látnoki erővel és sugallattal fogalmazott proklamációikkal nem közömbösíthették többé egy elszánt bankár, korrupt politikus vagy kardcsörtető generális gyanús szándékait. Az írók egyre tökéletesebben, a mesterség felülmúlhatatlan eszközeivel fejezték ki azt, hogy megbuktak és erőtlenné váltak. [...] A fiatal tehetség, aki pennáját rágva rostokolt valamelyik hatodemeleti szállodaszobában a kéziratpapír fölött,

kritikai elmélet szemüvegén keresztül tekintünk e mondatokra, akkor mindezt akár úgy is összefoglalhatjuk, hogy a kapitalizmusra jellemző ideálok és magatartások elterjedése és uralkodóvá válása a kritika célpontja. Innen kiindulva vélem továbbgondolhatónak Tóth Csilla felvetését, aki a polgárság mibenléte körül zajló vitákba történő beavatkozásként, tehát egyszerre művészi és politikai *tettként* értékelte Márai művét:¹⁴ az én interpretációm szerint a könyv, ha komolyan vesszük a címét, olyan módon értelmezi át a *polgár* a korszakban is reflexszerűen a kapitalizmussal asszociált fogalmát, hogy azt a kapitalizmus minden nyomától módszeresen megtisztítani igyekszik – a szakismereket és a pozitívizmust egy misztikus-intuicionista-esztéticista attitűd nevében elveti, a liberalizmust és demokratizmust a magány és beavatottság előkelőség tudatára cseréli, a vagyona gyarapításán szorgosan dolgozó, anyagi ügyeit rendben tartó figura helyett a gazdasággal és a pénzzel mit sem törődő alakot léptet fel. A szövegből egyszerre elbeszélte életeseményein és elbeszélő stílusán keresztül kirajzolódó karakter leginkább tehát az *arisztokratizált* polgárok kiterjedt hagyományához látszik kapcsolódni – ezt a narrátor-főhőst adekvát módon írhatja le a *dandy* Baudelaire által adott jellemzése, amely alapján Komlós Aladár egy viszonylag ritkán idézett 1935-ös írásában Márai szerzői arcképét próbálta megalkotni.¹⁵ Ha azonban komolyan vesszük a zárlat ellentmondását az előtte olvashatókkal és az így keletkező iróniát, akkor a könyv e személyiség típus bemutatása, vagy éppenséggel apológiája helyett inkább annak bírálataként válik olvashatóvá – sőt akár figyelmeztetésként azzal kapcsolatban, mennyire alaptalan és megtévesztő olyanoktól várni a válság megoldását, akik nemcsak hogy maguk is hozzátartoznak e válsághoz, de erről nem is képesek vagy hajlandók tudomást venni. Ha tehát a recepcióban emlegetett racionalizmust keressük a szövegben, azt ellentmondásmentes formában véleményem szerint legfeljebb mint a főhőstől elkülönítendő *beleértett szerző* jellemzőjét találhatjuk meg.

Az az implicit kritikai pozíció viszont, amelyet a polgárisággal kapcsolatban ilyen módon rekonstruálhatnánk, elgondolkodtató mértékben emlékeztet a korszak egy másik vonatkozó diagnózisára: a szerinte a kapitalista berendezkedés értékességét igazolni már

legfeljebb a »siker«-re számíthatott még, abban az értelemben, mint egy kiválóan ügyes kardnyelű vagy feltűnően élelmes borügynök számíthat az elismerésre; tudnia kellett, hogy talán megbámulják és megtapsolják, de senki sem hisz többé neki, s az európai civilizáció több és jogosabb reménykedéssel várja menekését egy zseniális mérnökötől, élelmes politikustól, mint a »beavatott« irástudótól.” (466–468) „Az osztály, amelybe születtem, összemosisodik a feltörő osztályokkal; kultúrájának szintje az utolsó húsz esztendőben ijesztően zuhant, a civilizált ember igényérzete kihálóban. Az eszmények, amelyekben hinni tanultam, mint megvetett ócskaságok kerülnek nap mint nap szemétdombra; a nyájösztön rémuralma terjed el az egykori civilizáció óriási területei fölött. A társadalom, amelyben élek, nemcsak a szellem csúcsteljesítményei iránt közömbös már, hanem a mindennapok átlagának emberi és szellemi stílusával szemben is. A szándék, amely tapinthatóan, érzékelhetően áthatja koromat, kétségbeeséssel tölt el; a kortársi tömegek átlagizlését, szórakozásait és igényeiket megvetem, erkölcsüket kétellyel szemlélem, a korszak technikai és rekordbecsűségeit, melyek csaknem maradéktalanul kielégítik a tömegeket, végzetesnek tartom. A szellemi ember magányos jelenség, s mindenféle katakombákba kényszerül, mint a középkorban a vandál hódítók elől a Betű titkával rejtőző szerzetesek.” (532)

14 Tóth Csilla, *A polgári identitás regénye: Az identitás kérdései Márai Sándor Egy polgár vallomásai első kötetében*, Literatura, 2015/3., 261.

15 „Baudelaire kísérletet tesz a dandyzmus társadalmi hátterének meghatározására is. E jelenség szerinte olyankor tűnik fel, mikor a demokrácia kezdi elönteni az arisztokráciát. Ilyenkor »néhány henye, megcsömörlött, lecsúszott emberben, akik azonban duzzadnak a tehetségtől, megfoghatja a terv, hogy újfajta arisztokráciát alapítanak, amelyet annál nehezebb lesz ledönteni, mert a legbecsesebb, legelpusztíthatatlanabb tehetségekre és égi adományokra fog támaszkodni, amik sem munkával, sem pénzzel nem szerezhetőek meg«. Cs. Szabó László megállapítása, hogy Márai önéletrajza egy dezertálás története, teljesen igaz tehát, de csak fele a teljes igazságnak: Márai otthagyja a maga patricius polgári rétegét, de csak azért, hogy egy osztályon kívüli arisztokratikus rangot teremtsen magának.” Komlós Aladár, *Márai*, Nyugat, 1935, I, 32.

nem feltétlenül képes és igyekvő, ám annak kétségbevonásától minden rossz közérzete és távolságtartása mellett is tartózkodó huszadik századi polgárt Lukács György is olyasvalakinek látta, aki e kettős szorításból „az intuíció trónra emelése”, „az arisztokratikus ismeretelmélet”, „az ész uralmának megdöntése”, illetve „az alacsony rendű, embertelen ráció és a magasabb rendű, emberi irracionális valóság” szembeállítása révén igyekszik olyan kiutat találni, amely nem kényszeríti ki annak beismerését, hogy ő maga az, aki „nem tudja gondolatilag átfogni a valóságot”.¹⁶ E két, egymástól szokásosan igen távolinak vélt nézőpontból megfogalmazott leírás hasonlóságai nyomán az irracionalizmus egy közös tapasztalati tér alapvető fontosságú problémájának látszhat tehát, amelyhez a fentiek értelmében mind Lukács, mind az *Egy polgár vallomásai* beleértett szerzője kritikus módon viszonyul. Az ilyesfajta bírálat pedig, amint arra Lukács folyamatosan emlékeztet tanulmányaiban, az észszerűség pozitív meghatározását előfeltételezi, amely követelménynek ő határozott állításokkal tett eleget – az a történelemfilozófia és politikai forгатókönyv azonban, amely mindennek megalapozására szolgált, mára nyilvánvalóan tarthatatlannak bizonyult. Ebből a perspektívából válhat különösen jelentőségtelivé a tény, hogy Márai regényéből a kritikát megalapozó pólusról semmit sem lehetséges megtudni, az csupán mint üres hely rekonstruálható egy implicit szólamban, ami annak megtalálását, *honnan* lehetséges az irracionális opponálni, mint megoldandó *feladatot* látszik kijelölni – alighanem még mai olvasói számára is.

16 LUKÁCS György, *A polgári filozófia válsága*, Bp., Hungária, 1949, 79–87.